Мĕнпе илĕртет чăваш тумĕ?

Тĕрĕ тахçанах чăваш халăх искусствин чи вăйлă аталаннă пайĕ пулнă. Ачасен те, мăн çынсен те тумтирне тĕрĕпе илемлетнĕ. Эрешĕ мĕнле пуласси çыннăн ӳсĕмĕнчен тата арлăхран килнĕ. Унсăр пуçне кашни тумтире хăйне май эрешленĕ. Тĕрĕ чăн пурнăçпа çыхăннă. Паянхи ăрăва чăваш тумĕ пирки каласа пама ыйтсан мĕнех аса илĕ-ши? Тухья, масмак, сарă, сурпан, шупăр…Çак тата ытти хатĕрсем пĕчĕккĕн манăçа тухса пыраççĕ. Авалхи несĕлсем çĕр-çĕр çул каялла шăрантарнă халăх юррисем пекех. Пурнăç улшăнать, унпа пĕрле çĕнĕ йĕркесем, йăласем çуралаççĕ. Анчах пирĕн хамăрăн тымара,ĕмĕрсен эрешĕсене таммаллине пĕлтермест çакă. Пин-пин халăх хушшинче чăвашах пулса юлас тесен, тăван чĕлхене кăна мар, культурăна, йăла-йĕркене те упраса хăвармалла.

Юлашки вăхăтра чăваш çи-пуçне ытларах сцена çинче куратпăр. Мĕн тесен те, унчченхи пекех ирĕклĕн çӳрейместпĕр унпа. Анчах та ăнсăртран пирĕн умран хитре тĕреллĕ чăваш кĕпине тăхăннă пике иртсе пынине курсан – пурте ун çине çаврăнса пăхатпăр. Нумайăшĕн хăйĕн те çакăн пек асамлă, хитре кĕпе тăхăнас шухăш çуралать. Ку вара чун пуянлăхĕ пирĕн пата таврăнни мар-и ха?

Совет саманинче Шупашкарти «Паха тĕрĕ», «Шевле» фабрикăсем пирки пĕтĕм тĕнчипех пĕлетчĕç. Çĕнĕ Шупашкара Чехословакирен вĕтĕ шăрçасем илсе килетчĕç. Çапла вара «Шевлере» хушпу, тухья ăсталатчĕç. **Екатерина Ефремова** (Чăваш Республики) пурăннă вăхăтра чăваш тĕрри тĕнчипех палăрчĕ. Унăн ал ĕçĕсемпе çĕр чăмăрне çаврăрма пулатчĕ пулĕ. Шел, совет самани арканнă май «Паха тĕрĕ» те, «Шевле» те пĕтрĕç. Телее, ку енĕпе тымар татăлсах кайман-ха пирĕн. Хăйсен ăс-хакăлĕпе, пуян чунĕпе, ĕçченлĕхĕпе ăна малалла **М. Симакова, Т. Петрова, Т. Шаркова, З. Воронова, Е.Жачева, А. Андреева, М. Сырова, Г.Степанов, Н. тата Л.Балтаевсем, С.Гайнутдинова** (Чăваш Ен), **В.Тарасова** (Пушкăртстан Республики) тăсаççĕ.

Çак илемлĕхе упраса хăварас тесе тăрăшакан çамрăксем валли тепĕр хут чăваш тумĕн пуянлăхне аса илесшĕн, мĕнле ăсталамаллине пăхса тухасшăн. Тен, хăшĕ-пĕри ӳркенмесĕрех шкул ачисем, фольклор ушкăнĕсене юрлама çӳрекен тус-тантăшĕсем валли уйрăм юрăçсене савăнтарас тĕллевпе çĕнĕрен тумсем çĕлеме кăмăл тăвĕ.

Малтан XVIII-XIX ĕмĕрсенче усă курнă тумсене пăхса тухар.

«Кĕскĕ» тĕреллĕ хĕрарăм кĕпи

Анатри чăвашсем мĕн авалтанах шурă пиртен çĕленĕ **кĕпе** тăхăннă. Унăн кашни пайне пуян тĕрĕсемпе эрешленĕ. Уйрăмах кăкăр умне тĕплĕ тĕрленĕ. Кĕскĕне тĕрлĕ фигурăсемпе илемлетнĕ. Н. И. Ашмарин çапла çырнă: *«Ватă чăвашсем каланă тăрăх, кĕскĕ çинчи ӳкерчĕксем пурнăç паракан хĕвеле сăнлана»*. Тĕрĕсен пуянлăхĕ хĕрарăм чăваш ăрăвне тăсма хатĕр пулнине кăтартнă. Вăл çавăн пекех кăкăр сыхлавçи пек те пулнă, ăна чĕчĕ карти те тенĕ. Хĕрарăм

тумĕнчи кирлĕ пайсенчен пĕри – **саппун**. Вăл илемлĕ кĕпене вараласран сыхланă. Ĕçпе çыхăннăскер каярах уяв тумне çаврăннă. Хĕрарăм пуçне сурпан сырнă хыççăн хушпу тăхăннă. Кăкăрĕ çинче мăй çакки пулнă.

Качча каякан хĕр тумĕ

Паллах, тĕп вырăнта – кĕпе. Унăн эрешĕнче чăвашăн тĕп тĕсĕсем ӳкерĕннĕ: хĕрлĕ, хура, сарă, симĕс, кăвак. Ăшă тĕс вылявĕ курăнать. Тĕрĕсенче

чăвашсен чи авалхи çырулăхĕн – руна çырăвĕн – сас паллийĕсем вуланаççĕ. Тĕп вырăнта – «пурнăç йывăççи». Пĕркенчĕкне тĕреллĕ çӳхе пиртен çĕленĕ, ăна хĕр упраç туй тăршшĕпех, упăшкин килне киличченех хывмасть.

Хĕр пуçĕнчи **тухья** çар çыннин калпакне аса илтерет. Ăна йăлтăркка шăрçасемпе, кĕмĕл тенкĕсемпе – нухратсемпе (хальхи вăхăтра усă курман укçасемпе) илемлететпĕр. Укçисене меллĕн-меллĕн вырнаçтарса çĕлесе хуратпăр. Утнă чухне вĕсем пĕр-пĕрне çапăнса кĕвĕ кăлараççĕ.

Пилĕке **пиçиххи** çыхаççĕ, ун çинчен **сарă** çакаççĕ. Унăн икĕ енĕ те тĕреллĕ.

Авланакан каччăн çи-пуçĕ

Шупăра шăлаварпа кĕпе çине тăхăннă. Тĕррисем вара – геометри виçипе те, ӳсен-тăран пек те, чĕр чун майлă та.

Туй тутăрне (е авланакан тутăрĕ) парне вырăнне çураçнă пике тĕрленĕ. Унăн илемĕ хĕрĕн ăсталăхне, чунне, юратăвне кăтартнă. Ăна вăрах вăхăт хушши хатĕрленĕ: ниçта пĕр çĕвĕ, çип кукăр-макăрĕ курăнман.

(Малалли пулать).

Зинаида ВОРОНОВА. Шупашкар хули.

Мĕнпе илĕртет чăваш тумĕ?

(Малалли. Пуçл. иртнĕ номерте).

Тури (вирьял) чăвашĕсен хĕрарăм кĕпи

Ăна яланах шурă пиртен çĕленĕ. Кĕпене çирĕп пӳ çыххипе тыттарнă. Кĕпе çухине тата кăкăр уççине çӳхе, хура-хĕрлĕ тĕрĕсемпе илемлетнĕ. Хул пуççисем çине хăйне евĕрлĕ тĕрĕсем эрешленĕ, вĕсене **хульчи** тенĕ. Вĕтĕ тĕрĕсемпе илемлетнĕ шурă **саппунсем** çакнă. Пуç çине çĕр аллă сантиметра яхăн вăрăмăш **сурпан** çыхнă. Унăн пирĕ, ятарласа тĕртнĕскер, çӳхе, ăна çăмарта саррипе е сăрапа, улăмпа тĕс кĕртнĕ, сурпан вĕçĕсене вĕтĕ тĕрĕпе тĕрленĕ. Тĕррисем уçă, янкăр.

Масмак – çамка çине çыхмалли тум пайĕ. Ăна тури чăвашсенче çеç тĕл пулатăн. Унăн тĕррисем питĕ вĕтĕ. Тумра çавăн пекех **сарă** пур. Кирлĕ тум пайĕ – **пиçиххи**. Вăл пĕрре кăна мар, иккĕ е виççĕ те пулма пултарать. Ку тум çинче – икĕ ярăмлă **шӳлкеме**. Ăна вĕтĕ шăрçасемпе, кĕмĕл укçасемпе, рак хуранĕсемпе илемлетнĕ. Кунтах ама, укçаран ăсталанă мăй çыххи тата укçасенчен илемлетнĕ хăлха çакки. Çавăн пекех хĕрарăм масмак та çыхма пултарать. Сăн ӳкерчĕкре эпир хушпуллă хĕрарăма куратпăр.

Анатри чăвашсен хĕр арăм тумĕ

XIX ĕмĕрте анатри чăвашсем хăйсен кĕписене тĕрлĕ тĕслĕ – **улача** – çĕлеме пуçланă. Ватăсемпе çамрăксем хушшинче хирĕçӳ тухнă: пĕрремĕшсем шурă кĕпешĕн, теприсем улача тумшăн тупăшнă. Ытларах чухне улача кĕпе тăваткал эрешлĕ пулнă. Аркă вĕçне лавккара сутакан пир-авăр хăййипе, пысăк тĕрĕсемпе илемлетнĕ. Кĕпене пилĕк тĕлĕнчен çыхнă. Анатри чăвашсен сурпанĕ турисенчен вăрăмрах – икĕ метр çурă таран.

Кĕпене **хушпупа** илемлетнĕ. Унăн тăррине çаврака тунă. Хушпу никĕсне темиçе сийлĕ пиртен е тиртен çĕленĕ. Тăррине вĕтĕ шăрçасемпе ретĕн-ретĕн шăрçаланă. Ун хыççăн кĕмĕл нухратсем, хĕррипе вакă тенкĕсем çĕленĕ. Аялти пайне шултрарах укçасемпе илемлетнĕ. Хушпу хыçĕнче вăрăм хӳре çирĕпленнĕ, ун çинче – шăрçасем, тенкĕсем, хăюсем. Ваттисем каланă тăрăх, вăл хĕрарăмăн тачка çивĕтне куç ӳкесрен те сыхланă.

Çуха, мăй çыххи тенкĕсенчен тăрать. Хушăран çуха çинче вĕтĕ шăрçапа илемлетнĕ вырăнсене те тĕл пулатăн.

Хăйне евĕр сăн кĕртекен пай – **тевет**, ăна сулахай хул пуççи урлă çакаççĕ. Кунтах шăрçаллă вырăнсем, нумай укçапа илемлетнĕ ретсем. Пуян тевет пур хĕрарăмăн та пулман. Çак капăрлăха туйсенче ытларах тăхăннă.

(Вĕçĕ пулать).

З. ВОРОНОВА.

Мĕнпе илĕртет чăваш тумĕ?

(Вĕçĕ. Пуçламăшĕ 9-10№№).

Анатри чăвашсен вăрманлă çĕрти ушкăнĕн йăли-йĕркисемпе çыхăннă тумĕ

Кунта малтанах хĕрарăмăн кĕпипе шупăрĕ çинче чарăнса тăмалла. Шурă кĕпен арки хĕрлĕ тĕслĕ. Вĕсем сарлака пĕрĕнчĕклĕ. Тĕррисене кăкăр çинче, çанă вĕçĕнче курма пулать. Шупăрĕ вара пуян та илĕртӳллĕ. Кун пек пуян шупăрсене ялти чи сумлă та ватă çын тăхăннă. Вăл туйсенче çамрăксене пил панă, уявсем пуçланнине пĕлтернĕ. Хĕр сăри тата туй вăхăтĕнче тухья çине **калпак** тăхăннă. Мăнаçлăн курăнма ун ăшне хуп татăкĕ хунă. Ярапасемпе, шăрçасемпе илемлетнĕ тăрри çурăм çинелле хӳре пек усăнса тăнă. Калпака кĕркуннехи уявсенче хĕрарăмĕсем те хушпу çинчен тăхăннă. Çав тĕлĕнмелле хитре тум пайĕ хăш-пĕр вырăнсенче çеç сарăлнă. Ăна халĕ туй вăхăтĕнче тăхăнни вĕсен несĕлĕ аваллăхпа çыхăннине кăтартать. Тата ăна пулăхлăх палли (ар палли) теме те пулать.

Чăваш хĕрарăмĕн хушпăвĕ ытла та капăр пулнă. Çурăм хысĕнчи сурпанне курма ют ялсем те пуçтарăннă.

Анат енчи (е хутăш) чăвашсен хĕр арăм тумĕ

Çак авалхи тумра анатри тата тури чăвашсен уйрăмлăхĕсем сыхланса юлнă. Малтан шурă пир кĕпе пулнă, каярах хĕрлĕ пуставран тĕрлĕ ӳкерчĕксем çĕлеме пуçланă. Кĕскĕ вырăнне ромб майлă сунтăх фигури çĕленĕ. Хул пуççисем çинче – хутăш чăвашсен çеç тĕл пулакан **хултăрмач** хăю эрешĕ. Пиçиххи, саппун пур. Саппун кăкăр çинчи пайсăр. Сурпанĕ анатрисенчен кĕскерех. Пиçиххисем çине илемлетмелли яркăч, сарă, хӳре çакнă. Кунта енчĕк те пур. Енчĕке укçа, усалтан сыхлакан е талисман майлă курăк, чечексемпе тымарсем хунă. Хушпу анатрисенчен асамлăрах. Кăкăр çине тĕрлĕ ама (икшер, виçшер ретлĕ укçасенчен илемлетнĕ капăрлăхсем), мăй çыххи, шӳлкеме çакнă.

"Çиччĕ виç те пĕрре кас"

ваттисен сăмахĕ чăваш кĕпине каснине аса илтерет. Ĕçе пуçăниччен материала алла илсе пăхмалла. Вăл тĕртнĕ пиртен те, лавкка пусминчен те пулма пултарать. Кĕпе валли хатĕрленĕ пир сарлакăшĕ 34-38 см пулнă. Тĕрлĕ çĕрти чăвашсен тумĕсем кашнин хăйне майлă, анчах кĕпе касасси пĕр пекрех. Умĕпе хысĕ пĕр анран тăрать, хул пуççинче çĕвĕ çукки - тĕп ан. Ун çумне хул пуççи тĕлне пĕр ан сарлакăш çанăсем лартаççĕ. Тĕп анăн икĕ айккипе кĕпе хăййисене е хушма ансене çанă патĕнчен пуçласа аркă вĕçне çитиччен хушаççĕ. Вĕсен сарлакăшĕ те пĕр ан. Кĕпе аркин вĕçĕ сарлакарах пулмалла. Çавăнпа та хушма ансен çӳлти вĕçĕсене чалăшрах касса илеççĕ. Хул айне кĕштек лартаççĕ. Унсăрăн çанă тĕпĕ тăвăр пулса алла çӳлелле çĕклеме кансĕрлет. Хĕрарăмăн кĕлеткине кура тĕп ан çумĕнчи хушма ан нумайрах та пулать. Çакă кĕпесен ячĕсем тăрăх та паллă: тăвата ан кĕпи, çичĕ ан кĕпи, тăхăр ан кĕпи. Вĕсен çаннисене те çур е чĕрĕк ан хушса сарлакалатнă, çĕвви малта пулнă.

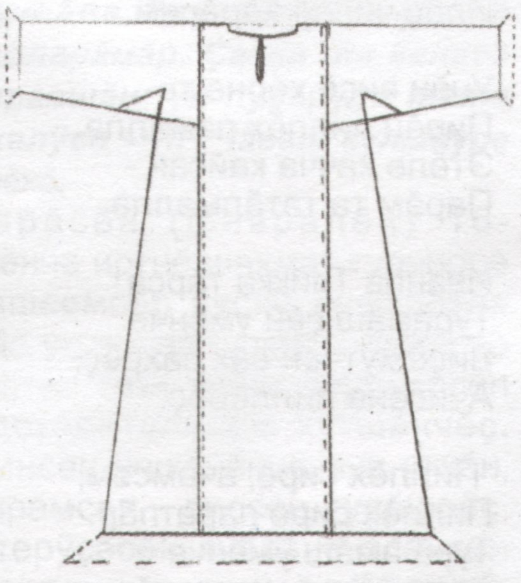

1. Кĕпен малти пайĕ.

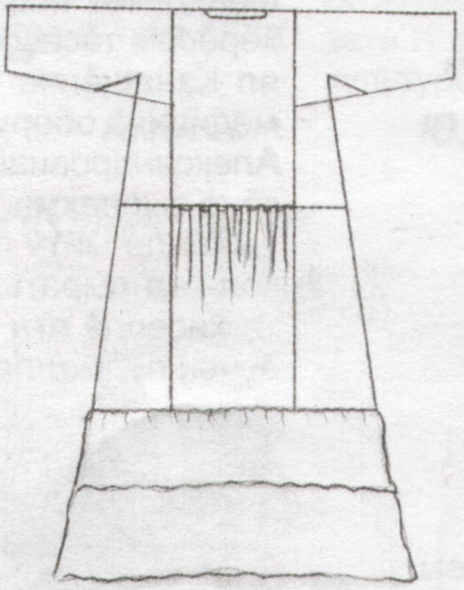

2. Кĕпен хысалти пайĕ.

Çанă вĕçне уйрăм пусма хушса çĕлеме те пулать. Арки вĕçне те çаплах. Ку веçех эсир мĕнле çĕлеме шутланинчен килет. Анатри кĕпесене аркăллă пусмасем хушаççĕ. Анат енчисене - çинçе.

Кĕпе хысĕн (анатрисен) аялти пайĕ пĕрĕмлĕ.

Зинаида ВОРОНОВА.

Шупашкар хули.